

Nemzeti traumák – lokális emlékezet Kutatási összefoglaló*

A kutatás általános leírása

2012. áprilisában lehetőségem nyílt találkozni „Bapóka bácsival”, a 85 éves Bükkső János ajtoni lakossal. Találkozásunk elsődleges célja nem a második világháború eseményeinek felidézése volt, de az idős ember személyes érintettsége miatt rövidesen mégis arra terelődött a szó, és megtudtam: azon román állampolgárok közé tartozik, akiket 1944 őszén nemzetiségük miatt háborús bűnösök módjára hurcoltak lágerbe, ő pedig onnan két hónap múlva kalandos úton szabadult. Ez a beszélgetés adta a 2012–2015 között három éven át végzett kutatás ötletét, tudniillik, hogy az utolsó pillanatban megszólítsam azokat, akik a hasonló traumákat elszenvedők közül akkor még életben voltak, és rögzítsem vallomásait.

Kutatásomat olyan Kolozsvártól keletre és délre fekvő településeken végeztem, amelyek a második bécsi döntés után mindvégig Romániánál maradtak, de többségükben vagy jelentős számban magyarok laktak. A Belvedere-palotában megrajzolt határ ugyanis teljesen szabálytalanul és minden stratégiai, gazdasági, sőt etnikai szempontot félretéve húzódott. Ahogyan azt Sinkó Erzsébet magyargyerőmonostori lakos mondta: *ez a határ tönkretett minket.*¹ Kijelentése teljesen érthető, ha megvizsgáljuk, hogy ezek az évszázadokig Kolozsvár vonzáskörzetéhez tartozó települések hogyan szakadtak el a várostól, és voltak sorvadásra ítélve mind gazdasági, mint demográfiai szempontból.

Kalotaszegen a főúttól délre fekvő magyar települések közül Magyargyerőmonostor, Magyarvalkó, valamint a tordaszentlászlói völgy magyar falvai maradtak Romániánál, vagyis Magyarfenes, Tordaszentlászló, Magyarléta és a Jára völgyének települései. Mivel a határt Kolozsvártól közvetlenül délre, Erdőfeleken húzták meg, Tordatúr, Ajton és a teljes Aranyos-vidék a két várossal, Tordával és Aranyosgyéressel szintén Romániánál maradt. Keletre, a Mezőség felé a határ először követte a Kolozsvár–Szászrégen autópályát, de a magyarkályáni patak felé északra kanyarodott, így az út mentén levő, vagy attól délre fekvő, jelentős magyar lakosságú települések (Mócs, Fráta, Magyarzovát, Mezőkeszű, Pusztakamarás, Kis- és Nagysármás) nem kerültek Magyarországhoz. Ezek a települések ugyanis beleestek az ún. Göring-zsákba, abba a földgazdálkodási helyeiről híres zónába, amelyet a dél-erdélyi német gazdasági érdekek miatt – maga Göring javas-

* Nagy Alpár Csaba (Sepsiszentgyörgy, 1977), a Kolozsvári PTI-n szerzett lelkesítő oklevelet, és a BBTE Református Tanárképző Karán szerzett mesteri, illetve doktori oklevelet. Fő kutatási területe az erdélyi református egyház története a 20. század első felében.

* A kutatás az MTA Domus szülőföld pályázatának támogatásával készült 2012–2015 között.

¹ Sinkó Erzsébet közlése.

latára – a tengelyhatalmak döntőbírái jobbnak láttak Romániánál hagyni. A kérdéses terület, amely valóban zsákszerűen nyúlik be Észak-Erdélybe, feltehetően az utolsó pillanatban maga Göring módosító javaslatára nem került Magyarországhoz.²

A történeti forrásokból számos személyes sérelemről: behívó elől való menekülésről, gabonaelkobzásról, deportálásokról, gyűjtőtáborokba való gyűjtésről, kényszermunkáról, fosztogatásokról, fizikai bántalmazásról, atrocitásokról van tudomásunk. Céлом az volt, hogy ezek személyes lenyomatait vizsgáljam. A vizsgált települések általában a határ mentére kerültek, ezért exponáltabbak voltak úgy a négyéves különállás, mint a román–magyar háború alatt. A négy hadsereg (magyar, német, román, szovjet) fosztogatásai és visszaélései mellett a bosszúéhes román civil lakosság is ezeken a közösségeken igyekezett megtorolni a négy évig tartó különállás vélt vagy valós sérelmeit.

Az interjúk során a következő témákat vizsgáltam: az 1940 őszen fellobbanó magyarellenesség helyi eseményei és hatása a helyi közösségre, demográfiai-gazdasági változások a bécsi döntés miatt, az 1942 telén végrehajtott gabonarekvirálás, a román–magyar háború idején a front átvonulásának következményei (fosztogatás, atrocitások, gyűjtőtáborokba való internálás, kényszermunkacsoportokba való elhurcolás, bosszúhadjáratok helyi román vezetők, fosztogatás a helyi román lakosság részéről, interetnikus feszültségek, esetleges összecsapások a két közösség között, személyek elleni atrocitások, a zavaros állapotok között, a traumák miatt bármilyen formában elhalálozott személyek azonosítása, az események utóélete, későbbi lenyomatai a két nemzetiség kapcsolatára).

Olyan személyeket kerestem fel, akik legkésőbb 1930-ban születtek, tehát az említett események idején már elég idősek voltak ahhoz, hogy tudatos szemtanúi lehessenek az eseményeknek, és megfelelő szellemi állapotban voltak, hogy a kérdésekre válaszoljanak. A kutatás három évében 26 településen összesen 59 interjú készült.

Az interjúk tartalmát megvizsgálva általánosságban elmondható, hogy – amint az várható volt – az összes élmény közül a személyes megaláztatásé volt az, ami a legfokozottabban tört fel az emlékek közül. A mások által elsenvedett traumákra, a hallomásból szerzett információra az interjúalanyok nagy része nem emlékezett, vagy összetévesztette az idősíkokat, események sorrendjét, helyszíneket, személyeket, így ezek a válaszok általában rövidek, pontatlanok, bizonytalanok és szűkszavúak. Amikor viszont átélt esemény, vagy személyes sérelem jelent meg a válaszban, az idős emberek szó szerinti pontossággal idéztek párbeszédet, leírásaik részletgazdagok voltak, gyakran elérzékenyültek, mély érzelmi implikációval közzölve a történeteket. Bár a vizsgált terület viszonylag kicsi, és szomszédos falvakat foglal magába, és noha a közállapotokról, és a harci eseményekről szóló emlékezés hasonló volt, mégis az elbeszélésekben a személyes sérelmek széles skálája tárult fel a megaláztatástól az orosz fogságig, az elhurcoltatástól a kifosztásig, vagy a hadbírósi eljárásoktól közeli hozzátartozók meggyilkolásáig.

² Az erre vonatkozó elméleteket ismerteti L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print kiadó, Csíkszereda 2001, 285–286.

Az 1948 után Romániában berendezkedett politikai rendszer egyáltalán nem tolerálta az interetnikus feszültségekre való emlékezést. A „népek megbékélésének” államhatalmilag vezényelt szimfóniájában ugyanis a hasonló sérelmek emlegetése igencsak disszonáns hangnak bizonyult volna. Éppen ezért negyven éven keresztül a sérelmek olyan mély elhallgatása, tabusítása történt, hogy az áldozatok legtöbbször ezekről a legközelebbi családtagoknak sem beszéltek. Így történhetett meg, hogy a standard interjúkérdésre olyan válaszok érkeztek, melyek az interjúalany mellett ülő közeli családtagot is meglepték. A kutató jelenlétére volt szükség, hogy ezek az emlékek előjöhessenek. Sok helyen pedig az áldozatok halálukig magukban tartották ezeket a titkokat, hozzátartozóikat már hiába faggattam részletekről, a válasz pontatlan volt: arra hivatkoztak, hogy rokonuk ritkán és nem szívesen beszélt ezekről.

Gyakori jelenség volt az emlékek sztereotípiákhoz való igazítása és trivializálása. Bár sok személyes élmény nem kötötte őket az elkövetőkhöz, az interjúalanyok gyakran illették egyik vagy másik csoportot általánosan pejoratív vagy éppen pozitív jelzőkkel. Így lettek a szovjet és román katonák mind tolvajok és gazemberek, a magyar és német katonák pedig példásan lovagiasak. Minél személyesebb volt viszont egy emlék, annál inkább megjelent a differenciált viszonyulás: így hallhatunk imádkozó szovjet katonákról vagy a magyarok gabonáját megmentő román szomszédáról.

Meglepő, hogy az interjúalanyok sok évtized távlatából is pontosan tájékozódtak az akkori kor politikai eseményeiben és terminológiájában: maguk idézték fel, és használták az interjúban a rekvirálás, internálás, fegyverszünet stb. kifejezéseket, ami azt igazolja, hogy a visszaemlékezések mögött valós, személyes élmények sorakoznak.

A traumák okairól

Az interjúkat, és a dél-erdélyi magyarok sérelmeit dokumentáló iratanyagot vizsgálva ezeknek okairól a következőket állapíthatjuk meg. Már rögtön a bécsi döntés után, de különösen Románia 1944. augusztusi kiugrását és a fegyverszünetet követően az országban erős magyarellenesség uralkodott el, amit az észak-erdélyi románok sérelmeit felnagyító hírek, a sajtót folyamatosan jellemző hangulatkeltés, és a szembenállást gerjesztési kívánó kormányzati intézkedések folyamatosan fenntartottak. Ez a magyarellenesség több okra is visszavezethető, amelyeket itt csak tételelesen sorolunk fel:³ a homogén román nemzetállam megteremtése mint minden politikai és gazdasági eszközt hasznosító cél, a kölcsönöségi alapú nemzetiségi politika, a primitív nacionalizmus és a pragmatikus szempontok, és végül, a témánk szempontjából leglényegesebb: a magyarság kollektív bűnössége és a románokat ért sérelmek megtorlása. Főleg az utóbbi ok vezetett oda, hogy a magyar–román háború kitörése körüli napokban, a szövetségesekkel kötött fegyverszüneti egyezmény előírásait félreértelmezve, mind a romániai,

³ Részletesen lásd Nagy Alpár Csaba: *A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész története, 1940–1945*. L'Harmattan, Budapest 2012.

mind az észak-erdélyi területeken élő magyarok ellen szabályos leszámolás kezdődött. Ennek bekövetkezése várható volt, amint az például a Magyar Megújulás Pártja 1943. október 5-i (!) memorandumában már megfogalmazódott, miszerint: *a környező államok, mint szláv alakulatok, belépnek a Szovjetunióba, s kommunista mivoltukat elsősorban a magyarirtással próbálják majd igazolni.*⁴ Ugyancsak erre utal Sztálin kijelentése is, miszerint *azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell.*⁵ Ezt a román közvélemény azzal egészítette ki, hogy a magyar népnek Erdély kettéosztása miatt is viselnie kell a felelősséget.

Ilyen körülmények között a határ déli részén élő, egyébként mindvégig román állampolgárságú magyar lakosságra kettős csapásként szakadt a szeptember 6-án kitört háború. Egyrészt, akárcsak a szovjet offenzíva útjába eső vidékek, ők is ki voltak szolgáltatva a szovjet haderő túlkapásainak (fosztogatások, nemi erőszak a női lakosságon, a férfi lakosság szovjet munkatáborokba való elhurcolása), másrészt a román etnikai tisztogatási szándékkal is számolniuk kellett, ami a fizikai megsemmisítés szándékával, a szovjet katonáknál nagyobb mértékű fosztogatással és a lakosság elhurcolásával, kitelepítésével járt. A rendelkezésre álló dokumentumok és tanúvallomások alapján kijelenthetjük, hogy amennyiben nem vezetik be a szovjet katonai közigazgatást Észak-Erdélyben, Erdély demográfiai térképének sokkal határozottabb átrajzolásával kellett volna számolni a magyar lakosság kárára.

A traumák formái

A továbbiakban terjedelmi okokból a széles körű interjúanyagból egy-egy példát emelek ki, amellyel az elszenvedett sérelmek különböző formáit illusztrálok. Az etnikai tisztogatás kiváló eszköze volt a magyar lakosság pauperizálása. Ennek leghatározottabb megnyilvánulása az 1942 telén végrehajtott gabonarekvirálás volt, amikor a magyaroktól még a napi ételmezést szolgáló gabonát és lisztet is elkobozták. Kolozspatai adatközlőm, Nagy György 17 évesen élte át a gabonaelkobozást, róluk rövid ideig jóakarátú román szomszédjuk gondoskodott titokban, hogy ne éhezzenek.⁶ Hasonló hatása volt a magyar gazdák, vállalkozók gazdasági lehetőségeinek beszűkítése, a fent említett adatközlő családját például súlyos teherként érte, hogy az addig kiváló felvevőpiacot kínáló közeli Kolozsvárra nem lehetett piacra vinni termékeiket, a távoli Torda pedig ebből a szempontból elérhetetlen volt.⁷

A magyarság meghurcolása, közösségi életének teljes megbénítása a közeli Magyarországra való illegális kivándorlási kedvet stimulálta. Jórészt a fiatalok, és

⁴ Memorandum, 1943. október 5. 12. pont. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Megújulás Pártja, P 1350.

⁵ Sztálin 1943. július 7-i levele a brit kormányhoz. Idézi Gosztonyi Péter: *Vihar Kelet-Európa felett.* Budapest 1990, 152–153.

⁶ Nagy György közlése. Az interjút Kolozspatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

⁷ Uo.

a földdel nem rendelkező városi hivatalnokréteg menekült el. Akik viszont maradtak, azoknak számolniuk kellett az etnikai boszorkányüldözés műhelyével, a nagyszebeni hadbíróssággal, melynek hatáskörébe tartozott a román nemzeti érzés megsértésének vádjára fölötti ítélet. Erre a vádra, ha magyar volt a vádlott, igazából bármilyen gesztus lehetőséget adott, függetlenül az elkövetés körülményeitől. Hozzávetőleges számítások alapján megállapítható, hogy a különállás éveiben, évente mintegy 5000 magyart állítottak hadbírósság elé, ami az akkor teljes romániai magyarság 1,5%-a volt.⁸ A kolozspatai Halász Jánost 16 éves korában azért ítélték el, mert édesapja halála után a határon illegálisan távozni készülő szomszédjára bízott egy levelet, amiben azt írta: „könnyhullatással eszem a kenyerem”. A mondat természetesen gyászára és szomorú sorsára vonatkozott, de elegendő volt a hadbírósnak, hogy úgy értelmezze, a vádlott romániai élete és sorsa miatt fogalmazott így.⁹ A határ közelsége miatt ezeken a településeken virágzott az áru- és embercsempészet, és az adatközlők között voltak olyanok, akik a határőrök fegyverhasználatának is tanúi voltak.

Bár 1944. augusztus 23. után a tengelyhatalmakkal szövetséges, fasiszta Antonescu-kormány megbukott, várható lett volna, hogy az intenzív magyarellenesség alábbhagy, de ennek pontosan az ellenkezőjének voltunk tanúi. A bevonuló szovjet-orosz csapatok fosztogattak, és útjukat a nőknél elkövetett nemi erőszak hulláma kísérte. Tanúja volt ennek a magyargyerőmonostori Sinkó Rózália és a magyarszováti Maneszesné Tóth Maris, mindketten fiatal lányok voltak, és csupán édesanyjuk lélekjelenlétének köszönhetően menekültek meg a megbecsületlenítéstől.¹⁰ Ahol viszont a szovjet csapatokat a román félkatonai alakulatok, vagy a szomszéd falvak román civiljei kísérték, ott a fosztogatás teljes mértékű volt. Házaik kiürítéséről számolnak be egybehangzóan a magyarlétai és az aranyosgerendi adatközlők. Utóbbi eseményről a falu templomában emléktábla tanúskodik.

Mindezek mellett a legsúlyosabb trauma kétségtelenül a férfiak elhurcolása volt. Az elhurcolt férfiak három nagy kategóriába sorolhatók. Voltak, akik hadifoglyokként vagy leszerelt katonaként hazatérésükkor kerültek a Szovjetunióba, ilyen volt például a magyarfenesi Sütő János és Kun Sándor. Bár külön utakon, de mindketten a Don-medence szénbányáiba kerültek, évekig ott dolgoztak, és később kerültek haza.¹¹ Másokat magyar nemzetiségük miatt hurcoltak el, közülük némelyek a Szovjetunióba kerültek, például a detrehemtelepi Moldvai Béla,¹² mások pedig csak a kísérő rendőr jóindulatának köszönhetően kerültek el ezt a

⁸ Nagy Alpár Csaba: *i. m.* 338.

⁹ Halász János közlése. Az interjú Kolozspatán, 2013. november 3-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

¹⁰ Sinkó Rózália közlése, lásd fennebb. Maneszesné Tóth Maris. Az interjú Magyarországon, 2013. november 10-én Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

¹¹ Az interjúkat Magyarfenesen, 2012. december 8-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹² Az interjú Detrehemtelepen, 2013. december 8-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

sorsot, mint sokadmagával a györgyfalvi Tóth (Imre) Ferenc. Sorsukat maga az adatközlő rövid feljegyzésben örökölte meg.¹³ A harmadik csoport azoké a fiataloké volt, akiket Délkelet-Romániába, Galac környékére vagy Săratára hurcoltak el. Köztük volt a már említett ajtoni Bükkös János¹⁴ és a magyarfrátai Császár Sándor.¹⁵ Egybehangzó nyilatkozatuk szerint késő ősszel szállították őket a táborba, és 1944 karácsonya körül keveredtek haza, úgy, hogy őrök egyszerűen hagyták megszökni őket. Ellátásuk jóformán nem volt, fűtetlen, félig fedett helyen aludtak, fáradtan, kiéheztetve, és tetvesen mehettek haza. Tehervonatok tetején, mozdonyok ütközőjén utaztak több napon át. Az elhurcolásoknál azt az esetet is meg kell említenünk, amikor a magyar férfiakat fogvatartóik csak a félelem- és pánikkeltés céljából napokon át meneteltették gépfegyver előtt. Sokszor megállították, felsorakoztatták őket, mintha kivégzésre készüléneek, majd továbbbengedték őket.¹⁶

Végül, bár számuk nem volt az észak-erdélyi Gyanta, Egeres vagy Szárazajta áldozatainak számához hasonlítható, az 1944 őszi eseményeknek halálos áldozatai is voltak a vizsgált falvakban: egyeseket bomba vagy lövéstálat ért a falujuk határában kibontakozó harcokban. Egy férfi Tordaszentlászlón úgy halt meg, hogy megvédte lányait a nemi erőszakot elkövetni akaró szovjet katonától, Magyarfenesen pedig egy család és egy férfi leszámolás áldozata lett.¹⁷

Összefoglalás, következtetések

A vizsgált időszakról az adatközlőkkel készített interjúk értékes forrásai az ott lezajlott eseményeknek. Mivel a témával kapcsolatos katonai és hadbíróági iratok adat- és iratvédelmi okokból évtizedek óta nem kutathatók, az internálásokkal, hatósági zaklatásokkal kapcsolatban gyakorlatilag ezek a szóbeli közlések számítanak perdöntőnek. Ezért az ezekhez hasonló mélyinterjúk készítése hiánypótlónak bizonyult. Forrás- és tanúbizonyosság-értékük mellett ugyanis ezek a vallomások segítenek abba is belelátni, hogy az emberek feje fölött végigszáguldó vihar milyen lenyomatot hagyott, hogyan traumatizált egyéni sorsokat és közösségeket, miként befolyásolta a helyiek etnikai identitását, ellenségképét és a román közösséghez való viszonyulását.

Végül szót kell ejtenem a vizsgált eseményekkel kapcsolatban arról, hogy miként látom lehetségesnek a megbékélés folyamatát ezekkel a sérelmekkel kapcsolatban, amelyek a mai napig éket vernek a román és a magyar közösség közé. Nem a megbocsátásra gondolok, hisz az az áldozatok prerogatívuma, helyettük

¹³ Az interjút Györgyfalván, 2012. november 10-én Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹⁴ Az interjút Ajtonban, 2012. november 3-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

¹⁵ Az interjút Magyarfrátán, 2013. december 1-én Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú hanganyaga a szerző személyes archívumában található.

¹⁶ Lásd a Szőke Zoltánnal, Szőke Sándor egykori mócsi lelkész fiával készült életútinterjút.

¹⁷ Boldizsár Zeyk Imre közlése. Az interjút Tordaszentlászlón, 2013. január 26-án Nagy Alpár Csaba készítette. Az interjú a szerző személyes archívumában található.

megbocsátani nem is lehet, és nem is szabad. A múlt hibái után azonban az utódok megbékélhetnek, amennyiben teljesülnek az ahhoz szükséges feltételek. Magam három ilyen feltételt tartok fontosnak: a beismerést, valamiféle kiengesztelő gesztust és egy ígéretet, hogy az elkövetők utódai mindent megtesznek azért, hogy hasonló esetek ne forduljanak többé elő. Beismerésen elsősorban azt értem, hogy a feltárás és tudományos ismeretterjesztés szintjén ezek az események is bekerülnek a román közösségek közbeszédébe. Jelenleg hiába keresnénk román nyelvű internetes oldalakat például a sáratai munkatáborról vagy a földvári fogolytáborról, ha pedig valaki román nyelvű beszámolóban szóba hozza ezeket az eseményeket, rögtön a hárítás és a tagadás falaiba ütközik, vagy elkezdődik az ún. vér-algebra, annak méricskélése, hogy melyik nép fiai közül került ki több áldozat. Történelemkönyvekben, minőségi román monográfiákban a téma máig feldolgozatlan, mintha a román historiográfia nem akarna ezekkel az eseményekkel szembenézni, noha az ún. horthysta terror állandó beszédtemának számít. Kiengesztelő gesztusnak az számítana, ha a román közösség képviselői nem tartanák árulásnak vagy rangon alulinak a magyar áldozatok emléknapján koszorúzni, ha a műemlékek állítása nem ütközne rosszindulatú, bürokratikus akadályokba. Ami pedig a jövővel kapcsolatos ígéretet illeti, meggyőződésem, hogy ezeknek a traumáknak, az elkövetők elítélésének helye van a tankönyvekben, tantervekben, ifjúsági projektekből, hogy a vasgárdista vagy az Antonescu-rezsim körül ne romantikus mítoszok, és pátoszfelhő keringjen, hanem annak kimondása, hogy ami ott történt a magyar közösség ellen, annak egy pluralista országban soha többé nem szabad előfordulnia.